

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/50/45-51>

Könül Məmmədova

Bakı Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0000-0001-7283-6948>

konul.memmedova-bdu@mail.ru

Deskriptiv dilçilikdə vahid və tərtibat, vahid və proses, söz və paradigmə modelləri

Xülasə

Müasir dilçiliyin inkişafı struktur dilçiliyin meydana gəlməsini zəruri edərək onu məntiqi dilçiliyin müasir cərəyanlarından birinə çevirdi. Qeyd edək ki, funksional dilçilik və qlossematika ilə yanaşı, struktur dilçiliyin qanadlarından biri də deskriptiv dilçilikdir. Məqalədə deskriptiv dilçiliyin bir çox modelləri ətraflı şəkildə tədqiqata cəlb edilir: klassik, linqvistik, vahid və tərtibat, vahid və proses, söz və paradigmə modelləri, eləcə də tədqiqat modelləri olan şifrələmə, eksperimental modellər geniş şəkildə öz əksini tapır.

Məlum olduğu kimi, (İA) Vahid və Tərtibat (düzülüş) modeli mürəkkəb sözlərin tərtibçilərini müəyyən etmək, bütövü hissələrdən yenidən yığmaq, morfoloji təhlillə məşğuldur. Hockettin ikinci modeli (İP) Vahid və Proses sözləri mənalarına görə hissələrə bölüb yerləşdirmir, mürəkkəb sözləri yaratmaq üçün proseslərdən istifadə edir. Hər iki modeldə sözlərin yaranmasına yanaşma sadə komponentlərdən başlayır. Linqvistik təsvirdə məqsəd ixtisar və azalmalardan uzaqlaşmaqla kök və prosesləri idarə etməkdir. Bu zaman sözlər və onların paradigmalarda təşkili morfolojiyada düzgün rol oynamır, potensial aktualıq yaratmır. Bu modellər xüsusi sözün yığılmasında, yaxud yığılmamasında təcrid olunur, sözlər arasında əlaqələr deskriptiv əhatədən kənara düşür.

Açar sözlər: vahid və proses, vahid və tərtibat, söz və paradigmə, deskriptiv dilçilik, F. Boas, E. Səpir, klassik morfoloji model

Konul Mammadova

Baku State University

<https://orcid.org/0000-0001-7283-6948>

konul.memmedova-bdu@mail.ru

Unit and Arrangement, Unit and Process, Word and Paradigm Models in Descriptive Linguistics

Abstract

The development of modern linguistics necessitated the emergence of structural linguistics, turning it into one of the contemporary trends in logical linguistics. It should be noted that, along with functional linguistics and glossematics, one of the branches of structural linguistics is also descriptive linguistics. This article investigates several models of descriptive linguistics in detail, including classical, linguistic, unit and arrangement, unit and process, word and paradigm models, as well as research models such as encryption and experimental models.

As it is known, the Item and Arrangement (IA) model focuses on identifying the components of compound words, reconstructing wholes from parts and conducting morphological analysis. Hockett's second model, the Item and Process (IP) model, does not break words into parts based on meaning or position, but instead uses processes to create complex words. Both models approach word formation from simple components. The purpose in linguistic description is to manage roots and processes while avoiding reduction and simplification. In this case, the organization of words within paradigms does not play a proper role in morphology, nor does it create potential relevance. These models remain isolated in the formation or non-formation of specific words and the relationships between words fall outside the scope of descriptive coverage.

Keywords: *item and process, item and arrangement, word and paradigm, descriptive linguistics, F.Boas, E.Sapir, classical morphological model*

Giriş

Bu məqalədə deskriptiv dilçilərin ön plana çəkdiqləri modelləşmə məsələləri, eləcə də Amerika deskriptiv dilçiləri F. Boasın, E. Səpirin, Ç. Hokketin vahid və tərtibat, vahid və proses modellərinə müxtəlif yanaşmalarından bəhs olunur. 1949–1951-ci illərdə Amerika deskriptiv dilçiləri əsasən iki arxetip model barəsində məqalələr yazırdılar. Məkan və zaman baxımından bu “iki model” belə təqdim olunur – *item* (vahid) və *process* (proses), qısa formada İP. Digər model isə belədir – *item* (vahid) və *arrangement* (düzülmüş, tərtibat), qısa olaraq İA adlanır. Bəzi dilçilər bu modellərdə məhdudiyyət və qüsurların olduğunu deyir və bildirirlər ki, onlar arasında daha aydın və nüfuzlu model vardır ki, bu da söz və paradigmə (*Word and Paradigm*) modelidir, qısa olaraq WP adlanır. Bu model vasitəsilə ənənəvi olaraq qədim latın, yunan, sanskrit və başqa müasir dillərin bəziləri müzakirə olunmuşdur (Rəcəbli, 2016).

Tədqiqat

Vahid və proses modelində “proses” Z. Hərris tərəfindən səciyyələndirilmişdir. Burada fərq əsas (təməl) ilə əsas üstəgəl suffiks arasında təsvir edilir. Sonda proses suffiksləşmə ilə nəticələnir. Bu, xüsusilə Amerika hindu dillərinin danışığı tərzidir (Cəfərov, 2013).

Tarixi dilçilikdəki ciddi deskriptiv iş “proses” termininin müzakirələrdə uzadılması məsələsi idi. Təbii ki, Boas İP – vahid və prosesi yaratmış, Səpir onu tərtib etmiş və bir çox dilçilər onu inkişaf etdirmişdir. İmpilisit, tarixi İP model qənaətbəxş olmadığına görə İA modeli yaranır. Müəyyən qərarlar yaratmaq nəzərdə tutulurdu, lakin İP modelinin tənqidçiləri bu qərarlardan qaçmağı əsas götürürdülər. Məsələn, keçmiş zaman formasında olan ingilis feili *baked* – “bişirdi” suffiksləşmə prosesində *bake* – “bişirmək” feilindən yaranmışdır. Bu zaman biz *bake* feilini yaxud suffiksi prioritet kimi götürə bilmərik. “Əgər bu tarixilik deyil, bəs nədir?” sualına İP müdafiəçiləri qənaətbəxş cavab verməmişlər. Bu məsələ 1948-ci ildə Pitmən tərəfindən də müzakirə olunmuşdur. Müzakirə əsasən İA-da getmiş, İP-nin aydın müdafiəsi görünməmişdir (Rəcəbova, 2007).

İA modeli qrammatikada Blumfildin bölgüsündə tam aydınlaşdırılmamışdır və İP-nin üzvləri saxlanılmışdır. Buna baxmayaraq, Blumfildin sistemləşdirilməsində İA bir çox tədqiqatçılar tərəfindən – Hərris, daha sonra onun tələbələri Blok, Mels, Nayda tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. İA-nın tam qrammatik təsviri Naydanın işlərində, eləcə də Blokun yapon dilinin müzakirəsində təsvir olunmuşdur.

“Vahid və tərtibat (İA) modeli qrammatikaya istinad edərək morflar siyahısını və morfları təşkil edən qaydalar dəstini təqdim edir. Başqa sözlərlə, İA dillə müəyyən modellər və düzülmüşlər ardınca gedən komponentlər siyahısından ibarət olan kimi baxır” (Willsey, 2006, p. 182).

“Gəlin üç cəm formada isim götürək və burada (İA) Vahid və Tərtibat modelinin işlənməsinə diqqət yetirək. *Buds* – tumurcuqlar, *necks* – boyunlar, *glasses* – eynəklər. Biz üç vahid, yəni morfla rastlaşırıq: /z/, /s/, /ɪz/. Cəmlilik bildirən -s, bəzi sözlərdə -es suffiksi morfemi üç formada oxunur” (Willsey, 2006, p. 182).

Cədvəl 3.1.2.

Vahid və Tərtibat modelinin işlənməsinə uyğun cədvəl.

1	[b^d] + [z]
2	[nek] + [s]
3	[gla:s] + [ɪz]

Fonoloji olaraq -s morfemi sonu cingiltili samitlə bitən sözlərdə [z] kimi, kar samitlərdən sonra /s/ kimi, fişiltılı samitlərdən sonra isə [ɪz] kimi oxunur. Eyni sözləri İA modelində başqa tərzdə işlədib, sözləri morflara bölə bilərik. Məsələn, *necks* sözündə iki morf vardır: /nek/ və /s/. Morf morfem reallaşmasına əsasən forma və mənə uyğunluğunu təqdim edir.

Vahid və Proses (İP) modeli əsas forma kimi elementlər və vahidlərdən istifadə edib fonoloji yollarla allomorflar istehsal edərək qrammatikada müəyyən olunmuşdur. İngilis dilçisi P. H. Mateuz İP modelini belə səciyyələndirir ki, isimlərin cəm formasında, keçmiş zaman qaydalı və qaydasız feillərdə fleksiyları təhlil etmək üçün ardıcıl şəkildə ondan istifadə olunur. O, *sea* sözünün cəm formasını nəzərdən keçirir. İngilis dilində *sea* – *seas* (dəniz – dənizlər) şəklində verilir. *Sea* leksemi cəmləşmə prosesindən keçərək /z/ morfemini aydınlaşdırır.

Həmçinin cəm formada kökündən dəyişən *feet*, *teeth* isimləri *foot*, *tooth* sözlərindən yaranmışdır. Cəmləşmə zamanı sait səslər /u/ ya da /u:/ uzun /i:/-yə çevrilmişdir: *foot* – *feet* [fʊt] – [fi:t] (ayaq – ayaqlar), *tooth* – *teeth* [tu:θ] – [ti:θ] (diş – dişlər).

Belə bir cümləni nəzərdən keçirək: *Last Saturday I saw thousands of sheep which will be sold*. Tərcüməsi belədir – keçən şənbə günü mən satılacaq minlərlə qoyun gördüm. Belə bir sual ortaya çıxır: hansı modeldən istifadə etmək olar – İA, yoxsa İP?

Bu cümləni İA modeli ilə təhlil etsək, vahidlərdən aydın görünür ki, məna ilə forma arasında əlaqə vardır. *Saw* – *see* (görmək) feilinin keçmiş zamanıdır, *sold* – (satmaq) feilinin keçmiş zaman feili-sifətidir, *sheep* – (qoyun) isminin cəm formasıdır. Feillər qaydasız olduğuna görə, isim cəm şəkilçisi qəbul etmədiyinə görə İA modeli nəticəsiz oldu. O, morphem əsaslı morfologiyadır, konkret vahid yaxud morf müəyyən olunmadı.

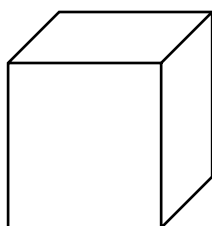
Əgər İP modeli ilə faktları həll etməli olsaq, görürük ki, *saw* feili *see* leksemindən yaranmış, proses onun üçün keçmiş zaman olmuşdur. *Sheep* cəmdə formaca dəyişmiş, elə təkdə də *sheep* olur. *Sell* feili də həmçinin proses əməliyyatında keçmiş zaman feili-sifəti *sold* olur. Belə nəticə çıxarmaq olar ki, ingilis dilinin morfologiyasında İP modeli İA-dan daha yaxşı alət, vasitə sayılır.

“Vahid və proses modeli bu konsepsiya üzrə işləyir, yəni söz formaları məna və formadan çox quruluşun qoşalaşmış xüsusiyyətlərini, funksiyasını təşkil edir və bu element transformasiya içərisində müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır, nəticədə yeni formalar yaranır” (Eguke, 2018).

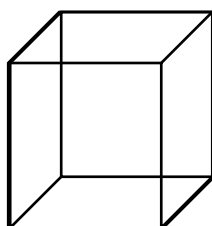
Yenidən qayıdaq Boas və Səpir tərəfindən yaradılıb, tərtib edilmiş və bir çox dilçilər tərəfindən işlənmiş Vahid və Proses (İP) modelinə. Amerika deskriptiv dilçisi Ç. Hokket İP modelini belə təsvir edir: Dil vahidi sadə və törənən olur. Sadə forma özlüyündə elə kökdür. Törəmə mərhələsində bir və daha çox əsas formalar iştirak edir ki, bu zaman biz “proses” terminini istifadə edirik. Proses və əsas, ilkin formalar başqa şəkildə yenidən təkrarlanır. Bunlar törənən formalar müstəqim tərtibçilərdir. Fonemik materiallarda isə əsas forma olmasa da, prosesin təsvir və markeri olur (Verdiyeva, 1982). Prosesin bir çox təqdimatı ola bilər. Onun tək forması markerdir. Marker fonemik formalar arasındakı fərqi müəyyən edir. Bu formalar əsasla törəmə arasındakı münasibət fərqi bildirir. Bəzən marker əsas formadakı xüsusi mövqedə olan fonemik materialla eyni də ola bilər. Köklərin alternativləri, prosesdə markerin seçilməsi əhatədə qabaqcadan müəyyən olunur. Sözdəki fonemik material kök baxımından cavabdehlik daşıyır, onlar prosesdə buna məruz qalırlar.

Vahid və Tərtibat (İA) modelindəki kimi *portmanteau* köklər, boş kök alternativlər də bu modeldə təyin olunandır. Prosesin sıfır markerləri, sıfır alternativ köklər də eyni şəkildə icazə verilir. Bütün bunlar – alternativlər, ifadələrin formaları, alternativ şəraitlər dilin morfofonemik modelini müəyyən edir. Forma, konstruksiyalar, quruluş, müstəqim tərtibçilər, iyerarxik struktur anlayışları ilə Vahid və Tərtibat (İA) modeli daha mürəkkəbdir. Belə bir misala baxaq (Model 3.1.1.) (Hockett, n.d., p. 391).

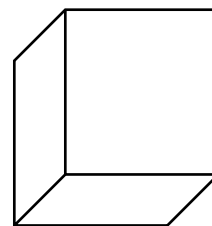
Model 3.1.1. İyerarxik model

A

B

C

Buradan aydın görünür ki, A, B, C fiqurlarından B fərqlidir, lakin B həm A-ya, həm də C-yə oxşayır. Əyani şəkildə biz dərin ikiölçülü təsviri dərk edirik. B mücərrəd deyil, lakin birmənalı da deyil. Vizual halda A və C onun alternativləri deyil, B kimidirlər. Burada aydın, qarşılıqlı müstəsna hallar vardır. B-nin A kimi olması bir iyerarxik quruluşdur, C kimi olması isə digər bir quruluşdur. İyerarxik quruluş bir-birinə bənzəyən formalar sinfidir ki, bu bir konstruksiyadır.

İP modelinə etirazı biz ingilis dilçisi V. Haasın Tunika dili üzərində apardığı tədqiqatlarda da görə bilərik. O, burada mətni fərdiləşdirməyə, teleologiyaya istiqamətləndirir. Tunika dilində hər söz üçün morfemlər ən yuxarı ilə ən aşağı arasında olan ortada qərar tutmuşdur. Tək sözdə mövcud olan morfemlər formaca dəyişməzdir, lakin alternativləri vardır. Morfemlər köklərə, prefikslərə, infikslərə, suffikslərə, affikslərə bölünür. Bəzən bir söz bir neçə kökdən ibarət ola bilər. Burada o, İA modelini yenidən qurur.

İP və İA modelləri arasındakı fərq dilin təsəvvür edilməyən xüsusiyyətləri, formal quruluşa məhəl qoymamaqdır. Bu, tamamilə səhv fikirdir.

“Aşağıdakı Vahid və Tərtibat (İA) forması ‘yarımformalı’ adlana bilər, lakin diskursivdən çox qısa olaraq – ‘postulatlara’ uyğun formal olmaya bilər. Model tanışdır, lakin əsas nümunələrin çoxu imtina oluna bilər. 1. Linqvistik forma ya sadə olur, ya da mürəkkəb. 2. Sadə forma morfemdir. 3. Mürəkkəb forma konstruksiyada olan iki və daha çox müstəqim tərtibçilərdən ibarətdir və o tərtibçi yaradır. Tərtibçilər və konstruksiya başqa mürəkkəb formalarda təkrarlanırlar (nadir vahid tərtibçi qorunaraq). Hər müstəqim tərtibçi konstruksiyada müəyyən mövqeni tutur; hər biri başqası ilə ortaq olur. 4. Bəzən hər hansı konstruksiya münasib morfem kimi nəzərə alınan iştirakçıdan daha çox ətrafındakı konstruksiyanın markeridir” (Hockett, n.d., p. 388).

Amerika deskriptiv dilçisi Ç. Hokket yazır ki, bu üç şərtin ifadələri ağılıma gəldi və mən bunlardan birincisini şərtlər istisna olaraq əhəmiyyətsiz hesab edirəm. İkincisi yalnız bu şərhə əsaslanır ki, marker konstruksiyada ortaqlar arasındakı şərhədi göstərir, başqa heç nəyi. Burada bir ABC forması vardır ki, ən kiçik forma B hesab olunur, tək morfemdir. Qalan iki A, C quruluşca bir-birləri üçün kiçikdir. A [BC yaxud AB kimi] C olmasının sübut şərhə yoxdur.

“Qrammatik təsvirin iki modeli” əsərində Ç. Hokket belə qeyd edir ki, dilin taktiki modelini bir qrup ifadələr dəsti əhatə edir. Buraya daxildir – konstruksiyalar, hər konstruksiyanın başlığı altında mövqə sadalanması, bu konstruksiya üçün marker spesifikasiyası və burada yaranan morfemlər. Tək fonemik formadan daha çox morfem yarana bilər. Morfemin tək forması morfdur və müxtəlif morflar birinin təsviridir, eyni morfem onun allomorfudur.

Müxtəlif deskriptiv ifadələrdə forma dəyişiklikləri mövcuddur. İnkusiv konstruksiyalarda bölgü prinsipində ziddiyyət vardır. Böyükdən-kiçiyə bölgüsündə sintaksis üçün Blumfeldin qrammatik təsnifatını misal gətirə bilərik. Kiçikdən-böyüyə prosedurunun Hərris təklif etmişdir. Hər iki üsulda ümumi cəhətlər olsa da, Hərris iyerarxik strukturu addım-addım, alternativ variantı qabaqcıdan kəşf olunmuş şəkildə müəyyən edir.

V. Haas qeyd edir ki, Hərris dilin iyerarxik quruluşunu aşağıdan yuxarıya doğru piramida formasında göstərir. Əvvəl fonemlər qatını, sonra morfem və daha sonra mürəkkəb vahidləri təsvir edir. Deskriptiv dilçilər belə hesab edirlər ki, kiçik vahidlərə yuxarıdan yanaşmaq olmaz və dilin təsviri onun quruluşuna tədricən təsir etməlidir. Ənənəvi qrammatikaya əsaslanan Hərrisin bu modeli sadəcə mürəkkəbə doğru mürəkkəb quruluşların təsvirindən başlayıb, fonemlərlə bitən modeldən fərqli olaraq üstünlüyə malikdir. Fonemik sıfırı biz bəzən morf formasında qəbul edirik.

Bu zaman əlavə meyar kimi bir neçə məhdudiyyət irəli sürülür. Məsələn, Blok qeyd edir ki, morfem həmişə sıfır kimi yarana bilməz. Nayda isə bildirir ki, morfem münasib bir sinfin üzvü olaraq, sıfır kimi hər yerdə görünə bilər, başqa üzvlər isə sıfırla təqdim olunmurlar. Hokketin fikrincə, morf morfemə aid deyil, biz bəzi sözlərdə fonemik materialı morfemik olmayan kimi təsnif edirik.

Digər bir təklif belədir – morf eyni zamanda müəyyən tərtibatda iki və daha artıq morfemə aid ola bilər. Morfem başqa əhatədə ayrı formada görünürsə, onda morf morfem qrupun *portmanteau* sudur (yəni müxtəlif başlıqlardan ibarət tək bir şey). Hər hansı bir fonem yaxud fonemlər ardıcılığı əvvəlki fonemlərə və morfa aid ola bilər, başqa morfem tərəfindən təmsil olunur. Bunlara əlaqəli morflar, bölünmüş fonemlər deyilir. Morfofonemik və taktiki modellər birlikdə dilin qrammatik modelini yaradır.

Morfofonemik problemlərin əksəriyyətinin həllini İA (Vahid və Tərtibat) modelində tapmaq olar. Lakin İA modelində bununla belə həll olunmayan problemlər, tabe olmayan qalıqlar hələ də vardır. Morfofonemik həllin nümunəsini Blokun təklif etdiyi *took* feilində görə bilərik. *Took, take* (götürmək) feilinin keçmiş zaman formasıdır.

1. *took* – tək morfemdir, belə ki, burada morfofonemik problem yoxdur.
2. *took* – *take* və /-ed/ iki morfem ardıcılığının *portmanteau* (müxtəlif başlıqlardan ibarət bir söz) təsviridir.
3. *took* – başqa yerdə *take* kimi yaranan morfemin allomorfudur, üstəgəl /-ed/-in sıfır allomorfudur.
4. *took* – *take*-in t...k/ fasiləli allomorfu və /-ed/-in /u/ əlavə edilmiş allomorfudur.
5. *took take*-dir, üstəgəl /u/ /ey/-in əvəzedici morfudur, /ey/ yerini dəyişib /u/ oxunur” (Hockett, n.d., p. 393).

Qəbul olunmayan ziddiyyət *took* və *baked* feilləri arasındakı faktiki paralelizmdir. *Took* – götürdü, qaydasız feildir, kökündən dəyişib; *baked* – bişirdi, qaydalı feildir, /-ed/ ilə düzəlidir. Ümumi həll isə burada formaca qismən oxşarlıqdır. *Took* – *take*, *baked* – *bake* qismən fonemik cəhətdən oxşardır, mənaca eynidir.

Bildiyimiz kimi, Blumfildin forma və mənanın minimal eyniliyinə görə sözlər morfemlərə bölünür. Bəzən bu asanlıqla baş verir. Məsələn, ingiliscə *sail* + *ed*, “üzmək” feili suffiks *-ed* artırmaqla “üzdü” olur. Bəzən isə prosesdə mənə qalmaqla forma dəyişir. Məsələn, ingiliscə *man* – *men* (kişi – kişilər). Hər böyük forma kiçik formaların birləşməsidir. Qədim yunan, latın qrammatiklərinin işlərinə əsasən sözlər bütöv kimi əlaqələndirilir. Bu zaman təhlil zamanı fərqli nəticələr meydana gəlir. Sözlərdə hal, cins kateqoriyaları müxtəlif proseslərdən keçir.

“Hələ ilk zamanlardan alimlər dörd əsas vahidi tanımışlar. İkisi sadəcə forma vahidi idi: hərf (latınca *litera*) müasir fonem kimi səsin ən kiçik hissəsi idi; və heca, bir və çox səslərin birlikdə qruplaşmasından ibarət olurdu. Formanın iki vahidinin də həmçinin mənalı vardı. Söz (latınca *dictio*) ən kiçik mənalı vahid və cümlə yaxud nitq, tələffüz (latınca *oratio*) öz növbəsində bir və daha çox sözləri yaradırdı. Qeyd edək ki, orada artıq müasir morfem kimi vahid yoxdur. Sözlər formadır, hərflərə və hecalara bölünə bilirlər. Lakin onlar ən kiçik mənalı vahidlərə bölünmürlər” (Matthew, n.d., pp. 188–189).

Növbəti model Söz və Paradiqmdır. İngiliscə sözlərin baş hərflərinin adı ilə *Word and Paradigm* (WP) adlanır. İngilis deskriptiv dilçisi Bauer Jaurie bu modeldə söz formalarının əsas elementlər kimi leksemlərlə əlaqəli, həmçinin amorf morfologiya ilə sinonim olduğunu da qeyd edir. Alman dilçisi Martin Haspelmath WP-ni söz əsaslı model adlandırır. O, bildirir ki, söz əhəmiyyətli komponentdir, vahidlərə bölünmür, yalnız söz sxemlərindən istifadə edir. Deskriptiv dilçilərdən Ç. Hokket və Mateuzus bu modeli qədim yunan və latın dilləri üzərində söz əsaslı nəzəriyyə ilə əks etdirmişlər. WP modeli İA və İP-dən söz sxemlərindən, söz formalarından istifadəyə görə daha səmərəlidir.

Amerika dilçisi Ceyms P. Blevins özünün *Söz və Paradiqma Morfologiyası* əsərində WP modelini həm klassik, həm də müasir model adlandırır. Kitab morfem-əsaslı təhlilin zəifliyindən söhbət açaraq Hokketin qrammatik modellərin təsnifatında əsasən iki modelə istinad etməsini, onların bir-biriləri ilə müqayisəsini, WP modelinin də eyni fikrə xidmət etdiyini bəhs edir.

“Blumfilddən sonrakı irs morfem konseptini mənanın minimal vahidi, hadisənin əsas antaqonisti məsələsini həll etdi. Bu, dil təsvirinin mübahisəsiz termini kimi işlənmiş, xüsusilə dərsliklərin girişində hələ də belə işlənir” (Blevins, 2018, p. 170).

Blevinsin fikrincə, morfoloji təhlildə bu təcrübə sadələşmişdir. Xüsusilə də atomist tərtibçilərinin təsnifatında və seqmentləşmədə bunu müşahidə etmək olar. Onun fikrincə, əksinə, morfem təmiz nəzəri quruluşdur, nəzəridən əvvəlki anlayışla heç bir əlaqəsi yoxdur.

Müasir WP modelləri dedikdə Reallaşdırma modelləri və Məna (təsirli) modelləri nəzərdə tutulur. Reallaşdırma modelləri bölünən morfemik iştirakçılar tərəfindən daha az fərziyyələrlə müəyyən edilir. Bu baxımdan onlar köhnə prosesin təfsirçi qarşı tərəfləri olan İP modelinə bənzəyir. Məna modelləri isə bir fleksiyanın digərindən xəbər verməsindən bəhs edir (Allahverdiyeva, 2021).

Paradiqma yunan sözü olan *paradeigma*-dan yaranıb, mənası model, nümunə deməkdir. Paradiqmalar əsasən Qərb imperiyasının süqutundan sonra, latın dili xarici dil kimi daha çox öyrənilməyə başlandığı zamandan işlənir. O, ənənəvi bənzətmələrlə yanaşı, eksplisit qaydalarla da əhatə olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi, (İA) Vahid və Tərtibat (düzülüş) modeli mürəkkəb sözlərin tərtibçilərini müəyyən etmək, bütövü hissələrdən yenidən yığmaq, morfoloji təhlillə məşğuldur. Hokketin ikinci modeli (İP) Vahid və Proses sözləri mənalarına görə hissələrə bölüb yerləşdirmir, mürəkkəb sözləri yaratmaq üçün proseslərdən istifadə edir. Hər iki modeldə sözlərin yaranmasına yanaşma sadə komponentlərdən başlayır. Linqvistik təsvirdə məqsəd ixtisar və azalmalardan uzaqlaşmaqla kök və prosesləri idarə etməkdir. Bu zaman sözlər və onların paradiqmalarda təşkili morfolojiyada düzgün rol oynamır, potensial aktualıq yaratmır. Bu modellər xüsusi sözün yığılmasında, yaxud yığılmasında təcrid olunur, sözlər arasında əlaqələr deskriptiv əhatədən kənara düşür (Ulitsina, 2015).

Morfem-əsaslı və leksem-əsaslı modelləri Hokket Blumfildin varisləri tərəfindən yaradılmış amerikanist ənənə ilə aydın şəkildə işləmişdir. WP (Söz və Paradiqm) adlı klassik morfoloji model Hokketə məlum idi. WP modelinin eyni fikrə xidmət etdiyi ideyasını ingilis dilçisi Robins inkişaf etdirmiş, Mateus tərəfindən isə ümumiləşdirilmişdir.

“Klassik yanaşmaya motivasiya, eləcə də WP sahəsindən kənarda da həmçinin aydın dəyərləndirilir. Xomski müasir nəzəri morfemik yanaşmalara uyğun xüsusi qısa icmal vermişdir. Xomski iki əsas problemi morfem-əsaslı modellərə aid olan morfoloji ifadələrin reallaşmayan asılılığını və bir neçə növ sabit reallaşan və reallaşmayan elementlərin ardıcılığının tətbiqi gərəkliliyini müəyyənləşdirmişdir” (Blevins, 2018, p. 9).

Söz və Paradiqm nöqtəyi-nəzərdən müxtəlif dillər morfosintaktik və törəmə xüsusiyyətləri ilə üstünlük təşkil edirdilər. Blumfildin fikrincə, söz ən kiçik nitq vahididir. Ona görə də WP model tərəfdarları sözdən düzgün istifadə etməklə, söz-əsaslı təsvirlə dil sistematik öyrənilməlidir. Söz-əsaslı WP modelin qarşısını almaq olmaz. Yəni kiçik vahidlərin qrammatik mənası bəzi dillərdə formanın minimal vahidlərinə uyğundur (Xomski, 2006).

WP model sözlərə xüsusi status təyin edərək digər sözlərin yığılmasında şəkilçili paradiqmalar xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Hokketin ilk təsnifatında uyğunsuzluq, aldadıcılıq olmuşdur. WP modelinin yalnız flektiv dillərə aid edilməsi ilə Hokket yanlış təəssürat yaratmışdır. 1954-cü ildə Hokket söz və paradiqm terminini ilk dəfə işlədərək morfemik təhlildə modellər üçün problemlər yaratdığını söyləmişdir. O, qeyd etmişdir ki, İP, İA modellərinin başqa variantları, yaxud digər modellər ixtira oluna bilər, yalnız bir model vardır ki, o köhnə olsa da, daha aydın və hörmətlidir. Bu, latın, yunan, sanskrit və müasir dillərin ənənəvi çərçivəsi olan Söz və Paradiqm modelidir. Hokket yazırdı ki, İA modeli Blumfildən sonrakı izahatlarda bir etikettir və morfemlərin xətti tərtibatında sözlərin təhlili zamanı məhdudiyyətlərdən uzaqlaşmaq üçündür. İP modeli İA təhlillərinə üstün gələn bir çağırışdır, seqmental olmayan müxtəlif tipli morfların təqdimatıdır. WP isə xüsusi vahidin – sözün və spesifik vahidlər şəbəkəsinin, yəni şəkilçili paradiqmaların dayaq nöqtəsidir.

Üçüncü model fakt olaraq bəzən vahid və model (nümunə) adlanır. Bu, vahidin yeni formalarından çıxış nümunələrinə qarşı müqayisəsidir (Shalyapina, 2007).

Nəticə

Beləliklə, deskriptiv dilçiliyin modellərinin işlənməsi ilə klassik məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması və dilçilik elmində metodoloji yeniliklərin yarandığı aşkar olundu.

Ənənəvi model olan Söz və Paradiqm bir çox dillərin təsvirində əhəmiyyətli yer tutsa da, sonralar deskriptiv dilçilər onun varlığını yaddan çıxardılar. Onlar qrammatikanın yeni formasını düşüncülər. Qrammatik təhlildən sözü təcrid etmək deskriptiv qrammatikanı struktur qrammatikaya çevirmədi. Həm ənənəvi model, həm deskriptiv model hər ikisi struktur əsasda istifadə olunur. Linqvistik modellərin təhlil zamanı strukturluluğu əsasən dil vahidlərinə yanaşmadan asılıdır.

Amerika deskriptiv dilçilərinin modelləri işləməsi öz dillərinin, xüsusilə Amerika hindularının dillərini Avropa dillərinin qrammatik modeli üzrə təsvir etmək istəməmələri ilə bağlı idi. Onlar dilin xüsusiyyətlərini daha aydın göstərən modellər yaratmağa çalışırdılar. Deskriptiv model hindu dillə-

rinin grammatikasına müsbət təsir göstərdi. Əsas vahidi morfem olan, onların yaratdığı aqqlütinativ linqvistik model sonradan Avropa fuzion dillərində istifadə olundu.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyeva, F. (2021). *Müasir ingilis dilində sadə cümlələrin invariant modelləri və variativliyi* [Filologiya üzrə elmlər doktoru dissertasiyası].
2. Blevins, J. P. (2016). *Word and paradigm morphology*. Oxford University Press.
3. Cəfərov, N. Q. (Tərc.). (2013). *Amerika hindu dillərinə dair əl kitabına giriş* [F. U. Boas]. Azərbaycan Atam.
4. Eguke, S. I. (2018, May). A summary and analysis of Hockett's (1954) two models of grammatical descriptions. *Academia.edu*. Retrieved from <https://www.academia.edu/42006488>
5. Hockett, C. F. (n.d.). *Two models of grammatical description* [Electronic resource]. Retrieved from <https://babel.ucsc.edu/~hank/Hockett.pdf>
6. Matthew, P. H. (2006). *Morphology*. Cambridge University Press.
7. Rəcəbli, Ə. Ə. (2016). *Deskriptiv dilçilikdə fonologiya və grammatika problemləri*. Elm və Təhsil.
8. Rəcəbova, N. Ə. (2007). *Grammatik səviyyədə dilin struktur modelləri*. Nurlan.
9. Shalyapina, Z. M. (2007). *Three-dimensional stratification model of language and its functioning: Towards a general theory of linguistic models*. Publishing Firm "Eastern Literature", RAS.
10. Ulitsina, H. K. (2015). Functional types of language models. *Bulletin of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences*, 17(1), 3.
11. Verdiyeva, Z. N., Ağayeva, F. M., & Adilov, M. İ. (1982). *Dilçilik problemləri* (I hissə). Maarif.
12. Willsey, M. (2006, May 10). *Three models for the description of language* [Electronic resource]. Retrieved from [mwillsey_Report.pdf](#)
13. Xomski, N. A. (2006). *Dil və təfəkkür*. Bakı Slavyan Universiteti, "Kitab aləmi" nəşriyyat poliqrafiya mərkəzi.

Daxil oldu: 05.04.2025

Qəbul edildi: 15.07.2025